

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐԷՍ

1908 Օսմանեան Սահմանադրութեան խանդավառութեան շրջանին էր որ Կոմիտաս Վարդապետ Բարիզէն կը հասնէր Պոլիս:

Այդ օրերը մեզ համար ինքնամոռաց գինովութեան պահեր էին. կամ աւելի նիշտը՝ բռնակալ ռէժիմէ մը խելայեղ փոխանցում մը դէպի անհաշիւ ազատութիւն: Դեռ քիչ առաջ համիտեան կեղեքումը եւ հալածանքը կապարի ծանրութեամբ կը ճնշէին մեր վրայ: Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած էին Պապը Ալիի դէպքը, Օսմ. Պանֆայի գրաւումը եւ Սարայի մահափորձը: Այս բոլորը զօրեղ պատճառներ էին Սուլթանին կատաղութիւնը գրգռելու եւ իր ցասումը հրաւիրելու Պոլսահայութեան վրայ:

Ամէն ցեղէ ու գոյնէ լրտեսներու ցանցով մը շրջապատուած էինք, անգոյշ բառ մը կամ ազգային երգի ձայն մը բաւական էր բանտի կամ ախոյրի դատապարտութեան եւ ընտանիքներու ֆայֆայման:

Օսմ. Յեղափոխութիւնը կու գար, գէթ միջոցի մը համար, վերջ դնելու այս դժոխային դրութեան, եւ Պոլսոյ ալլացեղ ու ալլակրօն բնակչութիւնը, համազգային եղբայրութեան գինովութեան մէջ խրախնամփ օրեր կ'ապրէր:

Հայ երիտասարդութիւնը, երկար տարիներ զրկուած հայ երգերու վայելքէն, հիմա անյագ կարօտով մը իր ազգային երգերը՝ Մայր Արաքսի, Չայնը հնչեց, Արիֆ հայկազունք, Տալուրիկ կ'երգէր Պոլսոյ փողոցներուն եւ հասարակաց վայրերուն մէջ:

Բայց երգելու այս անգուսպ փափաքը հասած էր ծայրայեղութեան

եւ մասամբ ալ ծիծաղելիութեան: Արուեստէ ու ներդաշնակութենէ զուրկ նորանոր երգեր, բաւ է որ սարի, ձորի մարտնչումներու յիշատակութիւնը բերէին, բերնէ բերան շրջան կ'ընէին: Շատ անգամ ալ թրփական եղանակներու վրայ ձեւուած անճոռնի տաղեր, իբր ազգային երգ, գոյութեան իրաւունք կըստանային:

Ճիշդ այս թոհուրոհի շրջանին էր որ՝ 1910ին Կոմիտաս Վարդապետ կը հասնէր Պոլիս: Մեծ երգահանը գրեթէ անծանօթ մըն էր Պոլսահայութեան համար. համիտեան գրաքննութիւնը չէր թոյլատրած որ իր համբաւը հասնէր Պոլիս, երբ ան, արդէն իսկ, անուն ունէր երաժշտական աշխարհին մէջ:

Հայ երգի մեծ Վարդապետ իր պատանեկութիւնը անցուց էջմիածնայ Ճեմարանին մէջ. այս միջավայրը պատեհութիւն տուաւ իրեն երաժշտական կանխահաս ընդունակութիւնը զարգացնելու: Օժտուած գեղեցիկ ձայնով եւ աշխատութեան աննուան կամֆով, կրցաւ սիրելի դառնալ Վեհ. Կաթողիկոսին եւ վայելել ամէն դիւրութիւն երաժշտական բազմակողմանի զարգացում ստանալու համար, նախ Կովկասի մէջ, յետոյ չորս տարի Գերմանիոյ Պետ. երաժշտանոցին մէջ մեծ վարպետներու շունչին տակ:

Կոմիտաս Վարդապետ երբ իր նախնական արուեստին լրիւ տիրացաւ, վերադարձաւ էջմիածին, իբր երաժշտութեան ուսուցիչ: Այդ միջավայրին մէջ հազիւ քանի մը տարի կրցաւ պաշտօնավարել, իր ներշնչումներուն եւ

յղացումներուն համար նեղ էր այդ շրջանակը եւ նախընտրեց թափառած կեանքը՝ շրջիլ հայկական գիւղէ գիւղ, ֆաղաֆէ ֆաղաֆ՝ շինականներու շրթունքներէն լսելու եկեղեցական կամ ժողովրդական երգերը: Իր մտասեւեռումն էր դարերու մշուշին մէջ թագնուած կամ այլափոխուած հայ երաժշտութեան ինքնայատուկ նկարագիրը ու ոնը ի յայտ բերել, վերապրեցնելու համար հայ երգը իր հարազատութեան եւ ինքնատուութեան մէջ, իբր հաւատարիմ արտայայտութիւնը հայ տառապանքին, հայ բերկրանքին, հայ գիւղական աշխատանքին եւ հայ պարզուկ կեանքին:

Հայ ֆնարը, հրատարակուած 1905ին Բարիգի մէջ, առաջին յաջող արդիւնքն է այս նպատակով կատարած ծանր աշխատանքին եւ պրպտումներուն:

Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը վստահութիւն ներշնչած էր իրեն նոր ուսումնասիրութեան համար Թուրքիա գալու: Ի պատիւ Պոլսահայութեան պէտք է խոստովանիլ որ, գէթ քարոյապէս, ան գիտցաւ գնահատել Մեծ Վարպետին տաղանդը: Ժողովուրդը առաջին անգամ զինքն լսելու առիթը ունեցաւ Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձին: Մասնաւոր խնդրանքի վրայ Կոմիտաս Վարդապետ երգեց իր սիրական Կոունկը, հայրենաքաղձ Ղարիպի երգը: Առաջին անգամ կ'ըզգայինք հայ երգի հրապոյրը եւ թովչութիւնը: Կոունկը կարօտէն բզգտուած սրտի մը լալիւնն է: Վարդապետը կրցաւ այդ յուզումը հաղորդական ընել մեր սրտին, եւ ինքզինքնիս մոռցած, կը միանայինք ողբանուագ երգիչին, հարցնելու - «Կոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս»: Դղրդագին ծափահարութենէ վերջ միայն հասկցանք որ երգը աւարտած էր:

Այլ անկէ յետոյ Կոմիտաս Վարդապետի համբաւը յաղթանակէ

յաղթանակ թռիչք առաւ: Ժողովուրդը կաթոգին սիրեց զայն: Ինքն ալ երջանիկ էր, յաջողած էր հայ երաժշտութեան շուրջ հետաքրքրութիւն արթնցնել: Պոլսոյ ծանօթ եւ յարգուած ազգայիններէն կազմուեցաւ Հայ երաժշտանոցի Յանձնախումբի անուամբ մարմին մը, պատեհութիւն տալու համար Վարդապետին, նիւթական հոգերէ ազատ, նուիրուելու իր նախասիրած գործին՝ Հայ երաժշտութեան ծաղկման եւ կարող երաժշտագէտներու պատրաստութեան:

Կոմիտաս Վարդապետ քաջալերուած իր շուրջը ստեղծուած խանդավառութենէն, անսովոր նուիրուեցաւ գործին, սուղ միջոցի մէջ յաջողեցաւ կազմել իր երգչախումբը: Պոլսոյ զանազան արուարձաններէն, ընդունակ երկսեռ երիտասարդութիւն մը բոլորուած էր իր շուրջը եւ մեծ համերգի մը պատրաստութեան փորձերով կը պարապէր:

Այդ համերգը տրուեցաւ 1910ին Դեկտեմբերին, Բերայի Բըթի Շան մեծ թատրոնին մէջ: Այս երգահանդէսներու յաջողութիւնը ամէն ակնկալութիւն գերազանցեց: Ընդարձակ սրահները լեցուած էին. խուռներամ բազմութեամբ. հետաքրքրութենէ տարուած, Պոլսոյ երաժշտական աշխարհի ծանօթ դէմքերը ներկայ էին, հոն էր Գահաժառանգ Իշխանը, հոն էին Ամերիկեան Դեսպան Պր. Մօրկընթաու եւ դիւանագիտական շրջանակի աչառու դէմքերը. իսկ հայ ընտրանին ամբողջութեամբ: Համազգային մամուլը այս համերգներուն դրուատալից սիւնակներ նուիրեց: Հիացումը ընդհանուր էր, եւ հայ երգը պարզապէս յայտնութիւն մը կը դառնար օտարներու համար:

Ազգային շրջանակի մէջ ալ Վարդապետին վայելած համակրութիւնը ու ժողովրդականութիւնը անսահման էր: Իր սաները յաջողած էին բոլոր

խաւերու մէջ տարածել իր երգերը: Այլեւս սովորական դարձած էր հանդիսութեանց, ընկերային հաւաքոյթներու եւ խրախնանութեանց մէջ լսել Իմ չինարի եարը, Կոունկը, Հով արէֆ սարեր ջանը, Մոկաց Միրզէն, Սօնա եարը: Այլ մոռցուած էին օտարոտի երգերը:

Վարպետին մեծագոյն ուրախութիւնն էր իր ընդունակ եւ խոստմնալից սաներուն յաջողութիւնը. ան կրցած էր սուղ միջոցի մը մէջ անոնց ներշնչել երաժշտութեան ֆաղցրութիւնը եւ հայ երգերու առանձնատուկ հրապոյրը: Հպարտութեամբ եւ հաւատով կը նայէր անոնց վրայ, որոնցմէ ամենէն օժտուածները՝ Վարդան Սարգիսեան, Միհրան Թումանեան, Վ. Սրուանտեան, Բ. Կանաչեան, եւ Հ. Սէմէրեան եւ Մ. Էֆէրեան այլեւս ի վիճակի էին աշխատանք բաժնելու եւ ապագային ալ՝ իր գործը շարունակելու:

Կոմիտաս Վարդապետ միջոցի մը համար հարկադրուեցաւ իր գործը ընդհատել. 1914ին Բարիգի Միջազգային երաժշտական Յանձնախումբէն հրաւեր ստացաւ հայ երաժշտութեան մասին երկու դասախօսութիւն տալու: Հայ երգահանը սիրով ընդունեց այս հրաւերը եւ մեկնեցաւ Բարիգ: Երաժշտական յայտնի հեղինակութեանց առաջ իր խօսած հմտալից եւ տպաւորիչ դասախօսութենէն վերջ, հայ երգի մասին ճշակ մը տալու համար Օր. Մարկրիթ Բարայեանի եւ Պր. Շահմուրատեանի հետ երգեց Լոյս գուարթը եւ հայ գեղջկական երգերէն Հով արէֆ սարեր ջանը: Այս երգերու ձգած տպաւորութիւնը այնքան հիացիկ էր որ Յանձնախումբը հակառակ ընդունուած սովորութեան, խելայեղ ծափահարութեամբ կրկնել տուաւ զանոնք: Իր համերգները նոյն յաջողութիւնը

ունեցան Գերմանիոյ, Ֆրանսայի, Պելնիգայի եւ այլ եւրոպական երկիրներու մէջ:

Կոմիտաս Վարդապետ այս ուղեւորութեան առթիւ գտած ընդունելութենէն եւ յաջողութենէն չափազանց գոհ, նոր խանդով վերադարձաւ Պոլիս, վերստանձնելու համար իր սիրական գործը: Ծրագրած էր նոյն տարին տօնական օրերուն իր խումբով երգել իր յօրինած եռաձայն պատարագը եւ փութով սկսաւ ընդհանուր փորձերու աշխատանքին:

Բայց ո՞վ կրնար գուշակել թէ ընդհանուր պատերազմի գահավիժող դէպքերը պիտի գային խանգարելու այնքան յուսալից եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը, փնացնելով ամէն ստեղծագործ աշխատանք, եւ նոյն իսկ իր թանկագին կեանքը:

1915 Ապրիլ 23ի Շաբաթ երեկոյ, երբ հէֆ Կոմիտաս Վարդապետ իր երգչախումբի փորձերէն յոգնած ու պարտասած տուն կը վերադառնար, թուրք ոստիկաններ, տրուած հրամանի համաձայն, ձերբակալեցին զինքը եւ առաջնորդեցին Պոլսոյ Կեդրոնական Բանտը:

Ապրիլ 24ին Պոլիսէն աքսորուած հայ մտաւորականներու շարքին մէջ էր նաեւ Կոմիտաս Վարդապետ: Երեւ հարիւրի մօտ ձերբակալեալներու մէջ ամէնէն ընկճուածը ինքն էր. իր արուեստագէտի նուրբ եւ զգայուն հոգին չէր կրցած տոկալ այսքան ծանր ցնցումի մը, եւ գիտակ՝ թէ ճակատագիրը վաղուան համար ինչ վերապահած է իրեն, մահուան արհաւիրքի մէջ կ'ապրէր: Որոշ էր որ կեանքի պահպանման քնադդը այլեւս լուեցուցած էր իր մէջ ամէն խորհուրդ եւ նախասիրութիւն:

Բանտին մէջ, յետոյ դէպի

Ձանկըրի աֆսոքի տաժանագին ուղեւորութեան բովանդակ տեւողութեանը, գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած, ինքնամփոփ եւ անխօս, արձանային լռութիւն կը պահէր, անհաղորդ իր շուրջը անցած դարձածին:

Ի՞նչ դառն հակազդեցութիւն: Ընկերային շրջանակի մէջ, ես ճանչցած էի զինքը միշտ զուարթ եւ ժպտուն. տեսած էի զինքը իր երգչախումբի ուրախ ոլորտին մէջ, մանկան մը չափ ծիծաղկոտ, միշտ սրամիտ խօսք մը, ազնուական հեգեցութիւն մը շրթանցը վրայ, իսկ հիմա տարաշխարհիկ խորհուրդներով գրաւուած՝ վշտաբեկ ու նկուն:

Իր հոգեկան այս տխուր վիճակը անփոփոխ մնաց աֆսոքավայրը հասնելէս վերջն ալ: Հալածանքի մտասեւեռումը լլկած էր իր միտքը. իր մտերիմներէն ալ կը խուսափէր եւ անկիւն մը քաշուած կ'ուզէր առանձին ըլլալ իր հոգին բզբտող խորհուրդներուն հետ: Իր միակ միխթարութիւնը աղօթքն էր եւ սրտովին նուիրուած էր աղօթքի:

Մտահոգ էինք իր մասին եւ երբ կը մօտենայինք իրեն զուարթ քառ մը կամ յուսադրիչ խօսք մը ըսելու, չափազանց կը նեղուէր եւ աղերսագին շեշտով մը կ'ըսէր - «խնդրեմ, մի՛ խանգարէք աղօթքս, զիս մինակ ձգեցէք»:

Եւ հապենայ կը հեռանար մեր մօտէն, նոր անկիւն մը իր մենութեան մէջ ամփոփուելու:

Այս յուսալքումը անշուշտ միակ իր բաժինը չէր, մենք ալ գրաւուած էինք նոյն տխուր մտածումներով. սիրելիներէն անդարձ բաժանումը, յետոյ վաղուան անստուգութիւնը մեր ալ մէջ չփայտացած էր ամէն տրամադրութիւն: Այս ընդհանուր անյուսութեան մէջ խորհեցանք աղօթքի ապաւինիլ եւ որոշեցինք քանտի մէջ «Եկեցէք»ի

արարողութիւն կատարել:

Աղօթքի հմայիչ քառը նորէն մեզի մօտեցուց կոմիտաս Վարդապետը: Ինք պիտի վարէր երգեցողութիւնը:

Սրտատրոփ յուզման եւ խոր լռութեան մէջ սկսաւ «Եկեցէք»ի արարողութիւնը. հայ երգի հոյակապ Վարդապետը համակ զգայնութիւն էր. չեմ կարծեր որ իր համերգներուն մէջ այնքան հոգի եւ աղերս դրած ըլլար, որքան այդ օրը: Իր երգը սկսաւ հատկապէս արցունքներով եւ վերջացուց հեկեկանով: Ան իր տառապանքը երգեց. իր սիրտը բեռեկտող ցաւերը ու լլկանքները. բանտի այդ մթին սենեակէն լալագին աղերսներով փրկութիւն կը հայցէր իրեն եւ ազգին համար: Երբ արարողութիւնը վերջացաւ մեր աչքերը արցունքներով թրջած էին:

Յաջորդական օրերու մէջ հէ՛ք Վարդապետը աւելի մոռալ եւ տխուր էր: Մեր մէջէն ոչ ոք կը համարձակէր իրեն մօտենալ: Այլեւս մտահոգ էինք իր առողջութեանը մասին, կը զգայինք որ իր մէջ փուլումը սկսած էր եւ իր պայծառ իմացականութիւնն ալ մթագնած: Իր ազագուն մարմինը ի՞նչպէս պիտի տոկար այսքան ծանր մտալլկումի:

Կիրակի առաւօտ մ'ալ, իր լալագին պատարագած պահուն, կառավարական պաշտօնեայ մը եկաւ ըսելու թէ Կոմիտաս Վարդապետի ներում շնորհուած է եւ արտօնուած է Պոլիս վերադառնալ: Իր տաղանդին հիացողներէն Գահաժառանգ Իշխանը, Պր. Մօրկնթաւ եւ Ոսկան Մարտիկեան յաջողած էին Թէալաթի ճիրաններէն իր կեանքը փրկելու:

Մեր ուրախութիւնը անսահման էր, այս շնորհին մէջ Վարդապետին առողջութեան սպառնացող մօտալուտ վտանգին հեռացումը կը տեսնէինք,

յետոյ մեր մէջ առաջին ազատուածն էր, յուսատու սփոփանք մ'ալ մեզ համար:

Պատարագէն վերջ ուրախութեամբ շրջապատեցինք Վարդապետը, ինքն ալ ուրախ էր: Ամիսներէ ի վեր առաջին անգամ իր դէմքին վրայ ժպիտի մը թեթեւ ցոլքը կը նշմարէինք. մտերմօրէն խօսեցաւ մեզ հետ եւ յուսադրական բառեր ալ րսաւ: Բայց հետեւեալ առաւօտ իր մեկնման պահուն նորէն մոռալ մտածումներ գրաւած էին իր միտքը: Հալածանքի սեւեռուն գաղափարը նորէն կը չարչարէր զինքը: Արցունքներով նամբու դրինք, գիտէինք որ քայքայուած ու հիւանդ կը վերադառնար:

Պոլիս վերադարձը չկրցաւ կազդոյր բերել Վարդապետի խանգարեալ առողջութեան: Հակառակ բարեկամներուն եւ սաներուն հոգածութեան եւ գուրգուրանքին, իր մէջ փլուզումը յամրօրէն կը շարունակուէր. հալածանքի ու մահուան մտասեւեռումը չի բաժնուեցաւ իրմէն: Ամէնէն սրտակից բարեկամներու մէջ իսկ իր կեանքին դաւող թշնամիներ կը տեսնէր եւ խելայեղ կ'ուզէր խուսափիլ անոնցմէ:

Իր մտային վիճակն ալ սկսած էր մտահոգութենէ աւելի, լուրջ վախ ազդել: Պարզապէս իր կեանքին խնայելու համար, իր բարեկամներն ու հիացողները որոշեցին հիւանդանոց դնել զինքը: Հակառակ թէ՛ ի Պոլիս եւ թէ՛ ի Բարիզ շոյալուած խնամքներու, խեղճ Կոմիտաս Վարդապետ դատապարտուած էր ալ իր կեանքը քաշքշելու յիմարանոցներու մէջ:

Ապրիլ 24ի հայ մտաւորականութեան տարագրութեան օրը սկսաւ իր պայծառ մտքին, արուեստին ու տաղանդին մահացումը: Իսկ այսօր, տարիներու չարչարանքէն վերջ, իր յոգնաբեկ մարմինն ալ կը մահանայ:

Կը խորհիմ որ հէ՛ք Կոմիտաս Վարդապետ գէթ յետ մահու ալլելս ազատած է թրքական հալածանքի մահառ իթ արհաւիրքէն եւ իր հիւծած ու սպառած մարմինն ալ կրնայ խաղաղօրէն հանգչիլ հայրենի երկրին հիւրընկալ եւ տախուկ ծոցին մէջ:

Մեծ երգահանը իբրեւ Յեղին չքնաղ տաղանդներէն մին, կատարած հոյակապ գործով ապահոված է իր անմահութիւնը. մենք եւ յաջորդական սերունդներ յարգանքով պիտի գանք խոնարհիլ իր սգաբոյր շիրմին առաջ:

ՀԱՅԿ ԽՕՐԱՍԱՆՃԵԱՆ

Հայկ Խօրասանեան ծնած է Պոլիս, 1873ին: Եղած է Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի անդամ եւ ապա՝ ատենապետ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ կ'ընտրուի Երուսաղէմի Վանուց Գործերու Քննիչ յանձնախումբի անդամ: 1915 Ապրիլին միւս մտաւորականներուն հետ կ'ախտորուի Չանղըրը, որմէ ազատագրուելով կը վերադառնայ Պոլիս: Զինադադարէն ետք, անդամ կ'ընտրուի խաղաղութեան խորհրդաժողովին՝ հայկական դատը ներկայացնող պահանջները բանաձեւելու համար կազմուած Յանձնախումբին: Քեմալականներուն կողմէ Պոլսոյ գրաւումէն ետք կը փոխադրուի Նիւ Եորք, ուր կ'ընտրուի Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի անդամ եւ Ժամանակ մըն ալ կը վարէ Առաջնորդարանի քարտուղարութեան պաշտօնը: Կու տայ բանախօսութիւններ ու կը գրէ յօդուածներ: Կը մահանայ Նիւ Եորք, 1936 Նոյեմբերին: «Հայկ Խօրասանեանի մահը», Հայաստանի կոչնակ, շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, 21 Նոյեմբեր 1936, Լ.Զ. տարի, թիւ 47, էջ 1121): Հ.Ա.